

POVEZANOST PRISUSTVA SEKULARNO OPISANIH SPIRITUALNIH DOŽIVLJAJA SA DVE RAZLIČITE MERE RELIGIOZNOSTI

Ana Todorović¹ i Goran Knežević

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Beograd

U literaturi postoji slaganje među mnogobrojnim autorima po pitanju postojanja pozitivne korelacije između javljanja spiritualnih doživljaja i religijskih uverenja. Izraženost ovog odnosa je međutim pojačana načinom na koji je konstruisana većina skala spiritualnosti, utoliko što stavke sadrže, osim opisa spiritualnih doživljaja, i tumačenja porekla tih doživljaja višim silama. U ovom radu, kreirani su instrumenti koji mere spiritualnost bez interpretiranja doživljaja, i prerađene su dve najčešće upotrebljavane skale, Piedmontova skala spiritualne transcendencije i Klonindžerova skala samotranscendencije, tako da takođe sadrže isključivo opise spiritualnih doživljaja. Nakon takve modifikacije, nijedna od mera spiritualnosti ne korelira sa dvema različitim merama religioznosti (religijskim uverenjima i religijskom praksom) upotrebljenim u istraživanju.

Ključne reči: spiritualnost, religijska uverenja, skale transcendencije

UVOD

U svojim čuvenim Gifordskim lekcijama pod imenom «Studija o ljudskoj prirodi», održanim na samom početku XX veka, Viljem Džejms je povukao razliku između *institucionalne* i *privatne* religioznosti (James, 1971), odlučujući pri tom da se kao psiholog bavi privatnom. Definisao ju je kao «osećanja, činove i iskustva pojedinaca u meri u kojoj poimaju sebe kao izolovane jedinice koje stupaju u odnos

¹ Adresa autora: atodorov@f.bg.ac.yu

sa onime što smatraju svetim». Ova vrsta dihotomije religioznosti na praksu i doživljaje nije retka, i javlja se i kasnije u naučnoj psihologiji. Verovatno je najjači uticaj među podelama ove vrste imala podela religioznosti Olporta i Rosa na ekstrinzičku i intrinzičku (npr. Allport i Ross, 1967). Svakako da ne postoji potpuno preklapanje između uverenja i prakse, ali jasno je i da ova dva fenomena nisu potpuno odvojena niti simetrična: očekivano bi bilo da se osoba koja obavlja religijsku praksu izjašnjava kao religiozna, dok osoba koja se izjašnjava kao religiozna ne mora obavljati religijsku praksu.

Istraživanja u poslednjih dvadesetak godina naglašavaju jednu drugu vrstu dihotomije: između *doživljaja* i *uverenja*, odnosno načina na koji se spiritualni doživljaj interpretira. Taj doživljaj nije bitno drugačiji od onoga što je Džejms nazivao privatnom religioznošću. Javlja se u novije vreme pod nazivom spiritualnost, transcendentnost ili samotranscendencija. Primera radi, Singer (1997, str. 877, prema Emmons, 1999), opisujući spiritualnost, kaže da smatra da je potreba da se utka sopstveni konačan život unutar većeg, sveobuhvatnijeg narativa univerzalna ljudska potreba. Dolahajt (Dollahite, 1998) smatra da spiritualnost obuhvata potragu za značenjem, jedinstvom, povezanošću sa prirodom, ljudskom vrstom i onostranim. Po Piedmontu (1999), spiritualna transcendencija odnosi se na kapacitet pojedinca da se postavi izvan svog sadašnjeg osećaja za vreme i prostor i da posmatra život iz krupnije i objektivnije perspektive. Ova transcendentna perspektiva je takva da osoba u njoj vidi fundamentalno jedinstvo koje je u osnovi raznolikih stremljenja u prirodi i nalazi vezu između sebe i drugih koja se ne može ničime prekinuti, pa ni smrću. Kirk i sar. (1999) vide samotranscendenciju kao kapacitet da se dosegne izvan sebe i otkrije ili dâ značenje iskustvu kroz proširene perspektive i ponašanje. Treba naglasiti i to da postoji i delimično neslaganje između psihologa i teologa po pitanju emocionalnog tona koji nose spiritualni doživljaji. Dok autori koji istražuju fenomen spiritualnosti iz perspektive psihološke nauke naglašavaju zanesenost pozitivnim emocijama (npr. Piedmont, 1999; MacDonald, 1999), među teolozima je bilo i suprotnih mišljenja, poput opisa tzv. *mysterium tremendum*-a Rudolfa Otoa ili, njemu veoma sličnog, osećaja apsolutne zavisnosti kod Fridriha Šlajermahera (str. 1023, prema Hill i Hood, 1999).

Sudeći po sadržaju definicija koje nude istraživači, izgleda da i nakon čitavog veka istraživanja važi Džejmsova opservacija da se «moramo suočiti sa činjenicom da imamo posla sa oblašću iskustva gde se niti jedna zamisao ne može precizno odrediti» (James, 1971). Ipak, postoje elementi koji se na ovaj ili onaj način javljaju u većini definicija, kao što su:

- *Značenje*: Spiritualna iskustva po svemu sudeći obuhvataju potragu za «značenjem» ili «istinom», manifestovanom kao osećaj pojačane svesnosti o relacijama u svetu koji nas okružuje.
- *Povezanost*: Osećanje postojanja neraskidive veze između nas i različitih aspekata realnosti: čovečanstvom, prirodom, kosmosom, itd.
- *Disocijacija*: Osećaj osobe da je integralni deo nekog kompleksnog sistema (kao što su to pomenuti: čovečanstvo, priroda ili kosmos), dok istovremeno izdaleka kontemplira svoju interakciju s tim sistemom.

Pitanje odnosa javljanja spiritualnih doživljaja i verovanja u neku vrstu božanstva interesantno je utoliko što omogućava uključivanje i ateista u istraživanja. Za razliku od dihotomije uverenja-praksa, ovde se ne može spremno i isključivo putem logike tvrditi da se može očekivati da će oni ljudi koji su osetili tu vrstu značenja, povezanosti i disocijacije nužno verovati u postojanje božanstava. Tu vezu je potrebno istražiti, a savremena istraživanja dosledno govore u prilog tome da korelacija postoji. Primera radi, kod Klarka (Clark 2004), medijana koeficijentna korelacije deset različitih mera spiritualnosti sa merama religioznosti je 0.41, aritmetička sredina 0.38, a samo jedna od korelacija nije statistički značajna. Slični rezultati mogu se videti i kod Hila i sar. (2000) i kod Kirka i sar. (1999). Postoje i radovi gde autori čak ne izučavaju vezu već naprosto podrazumevaju da su spiritualnost i religioznost snažno i jasno povezani fenomeni (npr. Brun, 2005, Helminiak, 2006, Zinnbauer i sar., 1999). Ovo bi značilo da je smisljeno očekivati da ateisti nemaju opisanu vrstu doživljaja, ili da je imaju u značajno manjoj meri, odnosno da je razlog za uverenja vernika da božanstva postoje to što je u stanju da doživi jedno posebno emocionalno stanje praćeno saznanjem, i to saznanjem koje je nedostupno ateistima. U neku ruku, javljanje osećanja moralne superiornosti nad «nevernicima» moglo bi biti opravdano. Upravo je zbog ovog poslednjeg, potencijalno društveno opasnog zaključka, potrebno pažljivije razmotriti način na koji se do njega došlo.

Tipično istraživanje meri spiritualnost preko jedne od postojećih skala spiritualnosti, a kojih ima preko 70 (MacDonald, 1999), mada se dva instrumenta javljaju značajno češće od ostalih: Klonindžerova skala samotranscendencije (Cloninger i sar., 1999) i Piedmontova skala spiritualne transcendencije (Piedmont, 1999). Religioznost se obično poistovećuje sa pripadanjem određenoj konfesiji, o kojoj se ispitanici ili izjašnjavaju samostalno ili zaokružuju jednu od ponuđenih opcija. Druga mogućnost, korišćena uglavnom kod uzoraka hrišćana, jeste zadavanje Strejhorn skale religioznosti (Strayhorn i sar., 1990) koja kao skor daje intenzitet obavljanja religijskih praksi tipičnih za hrišćanske zajednice i intenzitet lične komunikacije sa bogom. Ove mere religioznosti, iako indirektno, dovoljno su dobri opšti indikatori uverenja o postojanju više sile koja utiče na ustrojstvo sveta, jer se ispitanici mogu izjasniti i kao pripadnici neke od «new age» religija u kojima je ideja boga bliža nekoj vrsti koncepta inteligentne energije nego antropomorfnom božanstvu. Strejhorn skala, s druge strane, daje relativno pouzdane mere o religijskoj posvećenosti ispitanika jednih u odnosu na druge unutar ispitivanih uzoraka, i treba je posmatrati kao kontinuum a ne kao pol dihotomije religioznost-nereligioznost.

Veći problem predstavljaju skale spiritualnosti. Naime, Klonindžerova i Piedmontova skala, kao i praktično svi drugi instrumenti za merenje spiritualnosti sastoje se od niza stavki na kojima ispitanik treba da označi stepen slaganja. Ukupni skor se zatim uzima kao opšta mera spiritualnosti, i poredi se sa merama religioznosti. Problem se, međutim, uočava kada se pogleda sadržaj stavki koje ulaze u instrumente. Da bi se proučila veza spiritualnih doživljaja sa religijskim uverenjima, potrebno je imati jedan instrument koji meri spiritualne doživljaje, i drugi koji meri religijska uverenja, čiji se sadržaji ne preklapaju međusobno. I u

Klonindžerovom i u Piedmontovom upitniku ovaj kriterijum nije ispunjen. Iako oba sadrže stavke koje u sebi imaju opise spiritualnih doživljaja koji mahom zalaze u domen osećaja povezanosti sa čovečanstvom, neretko se događa da stavka u sebi sadrži interpretaciju tih doživljaja, i to takvu interpretaciju da se doživljaj objašnjava postojanjem više sile. Primera radi, na stavku iz Klonindžerovog upitnika: «*Imao sam lična iskustva pri kojima sam se osetio povezanim sa božanskom i veličanstvenom duhovnom moći*», ateista nikako ne može da odgovori potvrdno, iako je moguće da je imao momente preplavljenosti osećajem sopstvene povezanosti sa, primera radi, kosmosom - ali da ih je interpretirao kao nešto što potiče «iznutra», iz njega samog, a ne kao dovoljan dokaz o postojanju božanske moći koja *zaista* čini da sve bude povezano. Stavka: «*Verujem da sav život zavisi od nekog duhovnog poretka ili sile koja se ne može objasniti*» jasno naglašava da meri uverenje a ne doživljaj, i takođe može praviti razliku između onih koji ponekad *osećaju* da sav život zavisi od neke više sile, i onih koji *veruju* u to. Piedmontov upitnik pati od istog problema. Stavka: «*Imao sam momente duboke ispunjenosti i zadovoljstva dok sam se molio*» vrlo jasno odvajanje merenje događaja javljanja duboke ispunjenosti bilo kada, od događaja javljanja tih osećanja tokom molitve, koja spada u religijsku praksu. Ateista, iako je možda osetio duboku ispunjenost i zadovoljstvo razmišljajući o važnim životnim pitanjima, verovatno će i na ovo pitanje odgovoriti odrečno. Ponegde ova konceptualna izmešanost doživljaja i uverenja nije najjasnije podvučena, ali i dalje postoji. Na primer, stavka: «*Verujem da je sav život deo jednog velikog plana*» podrazumeva, iako se to ne kaže eksplicitno, da mora postojati «veliki planer života» da bi «veliki plan» postojao. Drugim rečima, i ta stavka referira na boga. Ukratko, dakle, kada stavka u sebi sadrži i opis spiritualnog doživljaja i njegovo tumačenje (obično višom silom), ne može se sa sigurnošću zaključivati o tome da li se ocena slaganja koju ispitanik daje odnosi na doživljaj ili na tumačenje. Jedno od mogućih objašnjenja izvora korelacije između spiritualnosti i religioznosti može dakle biti to da ispitanici makar jednim delom teže da odgovaraju na tumačenje a ne na opis doživljaja unutar stavki. Zbog toga, dosadašnji rezultati nisu dovoljan dokaz da su spiritualni doživljaji blisko povezani sa religijskim uverenjima. Nužno je konstruisati takve mere spiritualnosti koje u sebi sadrže isključivo opise doživljaja koji bi se zatim uporedili sa merama religioznosti.

Problem koji takođe treba imati u vidu je da su spiritualnost i religioznost po svemu sudeći oba fenomen čije prisustvo raste sa uzrastom. Iz tog razloga, treba biti oprezan kada se ispituje njihov odnos. Naime, ukoliko se na uzorku ispitanika heterogene uzrasne strukture pronađe korelacija, ne može se nedvosmisleno tvrditi da je ona efekat intrinzičke povezanosti spiritualnosti i religioznosti, jer postoji mogućnost da je posredovana uzrastom. Iz tog razloga, potrebno je fiksirati uzrasne strukture i ispitivati odnos ovih dveju pojava unutar ali ne i između njih.

Cilj ovog istraživanja bio je sačinjavanje takvih mera spiritualnosti koje u sebi sadrže isključivo opise doživljaja dubljeg značenja, povezanosti sa svetom i disocijacije, bez interpretacije tih doživljaja, i njihovo poređenje sa prisustvom ili stepenom izraženosti religijskih uverenja kod ispitanika iz jednog fiksiranog uzrasnog stratuma.

STUDIJA I

Metod

Uzorak

113 studenata druge godine psihologije Univerziteta u Beogradu, od toga 21 muški student (18.6% od ukupnog uzorka) i 92 ženskih (81.4%). Uzorak je homogen po pitanju uzrasta (ispitanici imaju 19-32 godine, $AS = 20.11$ godina a $SD = 2.115$) i obrazovanja. Dvoje ispitanika se izjasnilo da su ateisti jer veruju samo ono što vide svojim očima (1.8%), 25 je ateista koji su to jer veruju u naturalistička objašnjenja (22.1%), nula ispitanika veruje da je neka druga rasa uticala na genetsko «uzdizanje» ljudske vrste (0%), 38 ispitanika veruje u inteligentnu energiju koja ima udela u opštem poretku svemira (33.6%), 27 veruje u jednog boga koji objedinjuje sve religije (23.4%), 19 ispitanika veruje u jednog boga, onakvog kakvog ga opisuje njihova religija (17.3%) i dvoje nije navelo odgovor (1.8%).

Instrumenti

1. Tri kratka teksta koja opisuju doživljaj povezanosti sa, redom: kosmosom, prirodom i precima. Nakon svakog teksta, ispitanik odgovara (a) da li je ikada osetio nešto *slično* kada je razmišljao o *istim* stvarima, i ako je odgovor da, na skali od 1 do 5 obeležava (b) koliko se to često događa i (c) koliko su ta osećanja intenzivna. Doživljaj povezanosti je uvek opisan u tekstu kao pozitivan.

Tekstovi su sastavljeni u svrhu ovog istraživanja. Cilj je bio stvoriti takve stimulse koji će opisati spiritualne doživljaje što preciznije, uz izbegavanje pojave interpretacija tih doživljaja natprirodnim silama.

Kosmos

Ponekad, kad razmišljam o kosmosu, potpuno me preplavi nekakav osećaj oduševljenja. Pomislim kako je samo ustrojstvo svemira unekoliko dovelo do toga da baš ja budem ovde u ovom trenutku. Shvatim, istovremeno, koliko je moje postojanje nebitno u čitavom poretku stvari, a opet, kao da je bilo neminovno (iako zapravo znam da nije) da sam baš ja sada ovde, biće koje može da razmišlja i o svom postojanju i o postojanju kosmosa.

Priroda

Kada se nađem u prirodi, dogodi mi se da osetim, celim svojim bićem, kao da sam deo nje. Osetim nekakav mir i ispunjenost. Jednostavno se opustim, i prepustim njenim zvucima, mirisima i prizorima. I to se dogodi nekako spontano. Kao da mi odjednom postane jasno da sam oduvek deo prirode, i da ću to zauvek i biti. Osetim mir.

Preci

Prošlost čovečanstva mi je zanimljiva. To za mene nisu samo puki podaci o ratovima i godinama. Ja *znam* da su moji preci živeli u to vreme – u svako vreme istorije do sada. Pitam se da li je neki direktni predak bio baš kao ja po izgledu ili karakteru. Da li je neko od njih bio centurion u starom Rimu, seljak u srednjem veku, prorok, konjokradica, žena sa devetoro dece? I čudno mi je to. Osetim ponekad kako živim u sadašnjici koji su *oni* izgradili, a opet, osećam njih kao deo sebe.

Ispitanicima koji su odgovorili sa «ne» na pitanje da li su osetili nešto slično kada su razmišljali o istoj pojavi, dodeljena je vrednost nula i za frekvencu i za intenzitet doživljaja, tako da su u obradu uzimana samo ta dva podatka, bez varijable prisustva/odsustva osećanja.

2. Skala atributa je takođe konstruisana u svrhu istraživanja. Ispitanici su odgovarali na pitanje koliko često doživljavaju emocije i misli koje su navedene u skali (od skoro nikad - 1, do skoro uvek - 5) kada razmišljaju o svojoj povezanosti sa svetom. Atributi su izdvojeni kao oni koji se javljaju kao opisi spiritualnih doživljaja u različitim prethodnim istraživanjima i teorijskim raspravama ili predstavljaju njihovu suprotnost, i to tako da polovina bude pozitivnog afektivnog tona, a polovina negativnog, radi istovremenog proveravanja tvrdnji naučnika da su u spiritualne doživljaje uključene mahom pozitivne emocije i tvrdnji teologa da osim pozitivnih mogu biti prisutne i snažne negativne emocije. U instrumentu su se našli sledeći atributi:

1. oduševljenje	6. samoća	11. red	16. očaj
2. izolacija	7. jedinstvo	12. nervoza	17. mir
3. ushićenje	8. tupost	13. saznanje	18. mrak
4. bol	9. ispunjenost	14. zbunjenost	19. čuđenje
5. prožimanje	10. otuđenost	15. jasnoća	20. gađenje

REZULTATI

Kategorije religioznosti ispitanika

U obradi, spojene su prva i druga kategorija religioznosti (ateisti koji veruju samo u ono što vide svojim očima i oni koji veruju u naturalistička objašnjenja sveta), i peta i šesta (vernici koji veruju u jednog boga koji objedinjuje sve religije, i vernici koji veruju u jednog boga onako kako ga opisuje njihova religija), tako da su na kraju ispitanici svrstani u tri grupe (tabela 1):

Tabela 1: Učestalost kategorija religioznosti u uzorku studenata

	broj	procenat
Ateisti	27	23.9%
Veruju u inteligentnu energiju	38	33.6%
Vernici	46	40.7%
Nije navedeno	2	1.8%
<i>Ukupno</i>	<i>113</i>	<i>100%</i>

Mere spiritualnosti

Na instrumentu koji meri učestalost i intenzitet spiritualnih doživljaja pri razmišljanju o svemiru, prirodi i precima, dobijene su sledeće prosečne vrednosti (tabela 2):

Tabela 2: Mere učestalosti i intenziteta spiritualnih doživljaja

	aritmetička sredina	standardna devijacija
<i>UČESTALOST</i>		
svemir	2.78	1.456
priroda	3.21	1.421
preci	1.93	1.631
ukupno	2.64	1.065
<i>INTENZITET</i>		
svemir	2.85	1.490
priroda	3.24	1.472
preci	1.88	1.570
ukupno	2.66	1.079

Najviša ukupna frekvencija i intenzitet ispoljavaju se pri razmišljanju o prirodi, a najniža pri razmišljanju o precima.

Korelacije procenjenog stepena učestalosti i intenziteta osećaja povezanosti sa kosmosom, prirodom i precima date su u tabeli 3:

Tabela 3: Interkorelacije učestalosti i intenziteta spiritualnih osećanja u vezi sa svemirom, prirodom i precima

<i>UČESTALOST</i>	svemir	priroda	preci
svemir	1	.209 (p<.05)	.316 (p<.01)
priroda		1	.224 (p<.05)
preci			1
<i>INTENZITET</i>	svemir	priroda	preci
svemir	1	.313 (p<.01)	.243 (p<.01)
priroda		1	.246 (p<.01)
preci			1

Budući da su sve procene učestalosti odnosno intenziteta međusobno značajno korelirane, iz njih su izvedene dve posebne mere: prosečna mera učestalosti spiritualnih doživljaja, i prosečna mera intenziteta spiritualnih doživljaja. Drugim rečima, konvergencija različitih indikatora ukazuje na to da varijable imaju zajednički izvor varijanse, tj. jedan isti predmet merenja.

Mera frekvencije i intenziteta spiritualnih doživljaja takođe jasno konvergiraju. Korelacija je $r = 0.891$ ($p < .01$). Što češće osoba doživljava spiritualna osećanja, ona su intenzivnija, i obratno.

Na atributima u vezi sa osećanjima i mislima koje prate doživljaj povezanosti sa svetom, urađena je analiza glavnih komponenti sa Promax rotacijom. Prema Katelovom Scree kriterijumu, izdvojena su tri faktora koji objašnjavaju 50.47% od ukupne varijanse. Prvi faktor objašnjava 25.65%, drugi objašnjava 16.55% i treći 8.27% varijanse. Struktura zasićenja faktora pojedinačnim atributima može se videti u tabeli 4:

Tabela 4: Struktura zasićenosti glavnih komponenti pojedinačnim atributima

	I negativne emocije	II pozitivne emocije	III kognitivna jasnoća
Očaj	.796		
Bol	.763		
Mrak	.760		
Tupost	.741		
Izolacija	.731		
Gađenje	.702		

Samoća	.679		
Otuđenost	.678		
Nervoza	.599		
Ispunjenost		.693	
Jedinstvo		.646	
Prožimanje	.355	.636	
Oduševljenje		.631	
Ushićenje		.619	
Saznanje		.599	
Mir		.499	.385
Čuđenje		.491	– .453
Jasnoća			.737
Red		.318	.586
Zbunjenost		.309	– .540

Na prvoj glavnoj komponenti izdvojeni su atributi koji izražavaju negativne emocije, na drugoj su atributi koji izražavaju pozitivne emocije, a na trećoj atributi koji izražavaju kognitivnu jasnoću. U tabeli 5 dat je pregled interkorelacija izdvojenih faktora:

Tabela 5: Interkorelacije glavnih komponenti

	I negativne emocije	II pozitivne emocije	III kognitivna jasnoća
I negativne emocije	1	.006	– .216
II pozitivne emocije		1	.022
III kognitivna jasnoća			1

Faktor pozitivnih emocija je ortogonalan i na faktor negativnih emocija i na faktor kognitivne jasnoće. Postoji negativna korelacija između faktora negativnih emocija i faktora kognitivne jasnoće – veće prisustvo negativnih emocija pri razmišljanju o povezanosti sa svetom ide uz niži stepen kognitivne jasnoće, i obratno. Na kraju, izdvojeno je pet mera spiritualnosti u odnosu na koje su ispitanici dalje upoređivani:

1. opšta mera učestalosti spiritualnih doživljaja
2. opšta mera intenziteta spiritualnih doživljaja
3. faktor negativnih emocija pri razmišljanju o povezanosti sa svetom
4. faktor pozitivnih emocija pri razmišljanju o povezanosti sa svetom
5. faktor kognitivne jasnoće pri razmišljanju o povezanosti sa svetom

Odnos kategorije religioznosti i mera spiritualnosti

Da bi se utvrdio odnos kategorije religioznosti i opštih mera frekvencije i intenziteta spiritualnih doživljaja, urađena je jednosmerna analiza varijanse sa Sheffeovim post hoc testom, putem kojih je utvrđeno da se nijedan par grupa ispitanika ne razlikuje značajno među sobom. Nema razlike između ateista, onih koji veruju u postojanje inteligentne energije i vernika u pogledu toga koliko učestalo i koliko intenzivno doživljavaju spiritualna osećanja.

Odnos kategorije religioznosti i rezultata na faktorima pozitivnih emocija, negativnih emocija i kognitivne jasnoće takođe je ispitan putem jednosmerne analize varijanse sa Sheffeovim post hoc testom. Nijedan par kategorija se ne razlikuje među sobom ni na jednom od tri faktora. Drugim rečima, ateisti (u tabeli ispod:A), oni koji veruju u postojanje inteligentne energije (IE) i vernici (V) u istoj meri doživljavaju pozitivne emocije, negativne emocije i kognitivnu jasnoću kada razmišljaju o svojoj povezanosti sa svetom. Svi ovi nalazi se mogu videti u tabelama 6 i 7.

Tabela 6: Jednosmerna analiza varijanse na pet mera spiritualnosti prema kategorijama religioznosti ispitanika

	stepeni slobode	F test	značajnost
Faktor negativnih emocija	2, 107	0.607	.062
Faktor pozitivnih emocija	2, 107	2.149	.121
Faktor kognitivne jasnoće	2, 107	2.849	.547
Frekvencija spiritualnih doživljaja	2, 108	2.273	.107
Intenzitet spiritualnih doživljaja	2, 108	2.025	.137

Tabela 7: Scheffe post hoc testovi za pojedinačne kategorije religioznosti

Zavisna varijabla	kategorija religioznosti (1)	Kategorija religioznosti (2)	značajnost
Faktor negativnih emocija	A	IE	.122
		V	.402
	IE	A	.122
		V	.675
	V	A	.402
		IE	.675
Faktor pozitivnih emocija	A	IE	.239
		V	.963
	IE	A	.239
		V	.079
	V	A	.963
		IE	.079
Faktor kognitivne jasnoće	A	IE	.760

	IE	V	.982
		A	.760
	V	V	.566
		A	.982
Frekvencija spiritualnih doživljaja	A	IE	.111
		V	.551
	IE	A	.111
		V	.476
	V	A	.551
		IE	.476
Intenzitet spiritualnih doživljaja	A	IE	.175
		V	.850
	IE	A	.175
		V	.314
	V	A	.850
		IE	.314

DISKUSIJA STUDIJE I

Analizom atributa povezanih sa doživljajem povezanosti sa svetom, dobijeno je da u tom doživljaju učestvuju tri jasno odvojena faktora. Jedan obuhvata pozitivne emocije, i najprisutniji je pri razmišljanju o povezanosti sa svetom, drugi obuhvata osećaj kognitivne jasnoće i reda i nešto je manje prisutan, a treći obuhvata negativne emocije, i najmanje je izražen, što je trend koji je prisutan nezavisno od načina na koji osoba tumači taj osećaj (da li potiče od nje same, od neke inteligentne energije koju tom prilikom može da oseti, ili od boga). Interesantno, kognitivna jasnoća nije povezana sa pozitivnim emocijama koje se javljaju, ali veće prisustvo negativnih emocija pri razmišljanju o povezanosti sa svetom ide uz niži stepen kognitivne jasnoće. Sudeći po ovim nalazima, izgleda da su istraživači bili u pravu što se nisu previše usmeravali na izučavanje negativnih osećanja, utoliko što su ona dosledno nisko prisutna.

Ni jedna od dimenzija spiritualnosti uključenih u istraživanje: učestalost doživljaja povezanosti sa svetom, intenzitet tog doživljaja, pozitivne emocije, kognitivna jasnoća i negativne emocije u vezi sa spiritualnim doživljajima, nije se pokazala kao zavisna od toga da li osoba veruje u boga, u neku inteligentnu energiju ili se izjašnjava kao ateista. Očigledno je da se svi korišćeni indikatori spiritualnosti, iako međusobno različito dobijeni, ponašaju na isti način po pitanju odsustva povezanosti sa religijskim uverenjima. Ovaj nalaz je, međutim, bilo potrebno

dodatno proveriti i na standardnim instrumentima za merenje spiritualnosti, ali i religioznosti.

STUDIJA II

Metod

Uzorak

55 srednjoškolaca, polaznika seminara iz psihologije, istorije, elektronike i informatike u Istraživačkoj stanici «Petnica», od toga 28 muških polaznika (51%) i 27 ženskih (49%).

Instrumenti²

1. Radi potvrđivanja već dobijenih rezultata, ponovo su korišćena tri kratka teksta koja opisuju doživljaj povezanosti sa kosmosom, prirodom i precima koji su korišćeni u studiji 1, a osmišljena su i dodata još dva teksta, koji se tiču doživljaja prožimanja pri slušanju muzike ili gledanju pozorišne predstave.

Muzika

Dok slušam muziku, desi mi se da se potpuno prepustim zvucima. Osećam kao da me nose, pokreću razum, bude slobodu, gotovo da poverujem da vode ka beskraj i bezvremenom, nečemu što ne mogu da objasnim rečima - kao da spoznajem sve i sve dobija smisao.

Pozorište

Dok gledam predstavu u pozorištu, često mi se desi da odlutam. Sve te reči, pokreti, lica, slike, boje, glasovi, deluju mi nestvarno. Kao da iskoračim iz sopstvenog života i nađem se na pozornici sa njima. Ponesu me do nekih najdubljih osećanja, razmišljanja, osećam kao da je moj život isprepleten sa njihovim. Postajem oduševljen/a - svaki put kao da vidim nešto novo.

² Zahvaljujemo se Ani Vermezović, Tamari Jakovljević i Nenadu Saviću, učenicima srednjih škola i polaznicima seminara iz psihologije u Istraživačkoj stanici „Petnica“, za učešće u izradi i modifikaciji instrumenata u studiji II.

Ispitanicima je nakon čitanja teksta bilo postavljano samo jedno pitanje, a to je da sebe smeste na skali od 1 do 5 između polova: «nikad ništa slično nisam osetio/la» i «osetio/la sam upravo to što je opisano u tekstu». Kao podatak koji je dalje ulazio u obradu, uzimana je prosečna vrednost dobijena na odgovorima na svih pet tekstova.

2. Izmenjena Klonindžerova skala samotranscendencije. Iz skupa od 15 originalnih ajtema petostepene skale Likertovog tipa uzeto je pet, i oni su prepravljeni tako da izražavaju isključivo spiritualni doživljaj, ali ne i uverenja. Preostalih 11 ajtema nismo uspeli da prevedemo u isključivi opis doživljaja na taj način da budu smisleno povezani sa originalnom stavkom. Tako je izmenjeni Klonindžerov upitnik bio sastavljen iz sledećih stavki:

- 1) Ponekad osetim neku povezanost sa drugim ljudima koju ne mogu opisati rečima.
- 2) Ponekad se osećam tako povezan sa prirodom da mi sve izgleda kao deo jednog živog organizma.
- 3) Izgleda da imam sposobnost da povremeno predvidim šta će se dogoditi.
- 4) Ponekad se osetim kao deo nečega, što je bez ograničenja ili granica u vremenu i prostoru.
- 5) Često se zanesem onim što radim da na momenat izgubim pojam o vremenu i prostoru.

3. Izmenjena Piedmontova skala spiritualne transcendencije. Stavke su prepravljane na isti način kao i u Klonindžerovom upitniku, s tim što je prevedeno 11 od ukupno 24 stavke u oblik koji je obuhvatao opise doživljaja ali ne i njihove interpretacije. Ajtemi se procenjuju na petostepenoj Likertovoj skali. Sadržaj ajtema glasi:

- 1) Često sledim svoje instinkte, predosećaje ili intuicije a da ne razmatram sve pojedinosti.
- 2) Imao sam trenutke ogromne radosti, u kojima sam iznenada doživeo jasno i duboko osećanje jedinstva sa svime što postoji.
- 3) Iako pojedinci mogu biti komplikovani, osećam se emotivno povezan sa celokupnim čovečanstvom.
- 4) Postoji red u univerzumu koji ljudska misao ne može da pojmi.
- 5) Verujem da je na određenom nivou moj život neraskidivo povezan sa čovečanstvom.
- 6) Iako mrtvi, neki moji srodnici nastavljaju da utiču na moj život.
- 7) Za mene je važno da se odužim zajednici.
- 8) Karika sam u lancu porodičnog nasleđa, most između prošlosti i budućnosti.
- 9) Razmišljam o onima koji će doći posle mene.
- 10) I dalje sam jako emocionalno povezan sa nekim ko je umro.
- 11) Premda ima dobrih i loših ljudi, verujem da je celokupno čovečanstvo u suštini dobro.

4. Strejhorn skala religioznosti (The Strayhorn Religiousness Scale, Strayhorn i sar., 1990). Skala obuhvata dva faktora, privatnu i javnu religioznost, koji međusobno koreliraju sa $r = 0.44$. U analizu je uziman samo total skor. Kronbahova alfa instrumenta je 0.889, korelacija ajtem-total je $r = 0.67$, a test-retest pouzdanost je $r = 0.85$ ($p < .01$). Stavke, kojih ima 12, se procenjuju putem petostepene Likertove skale.

REZULTATI

Tabela 8: Osnovna struktura podataka na zadanim instrumentima

	AS	SD
Spiritualnost merena tekstovima	3.69	.64
Izmenjena Klonidžerova skala samotranscendencije	3.51	.76
Izmenjena Piedmontova skala spiritualne transcendencije	3.24	.62
Strejhorn skala religioznosti	2.80	.30

Iz osnovne strukture podataka (tabela 8) može se uočiti da naši ispitanici naginju ka polu veće spiritualnosti nego što bi se pretpostavilo pravljjenjem matematičkog proseka, dok su, s druge strane, nešto manje religiozni. Takođe je uočljivo da među odgovorima koji se tiču pitanja o religijskoj praksi postoji najveći stepen slaganja između ispitanika.

Tabela 9: Interkorelacije tri mere spiritualnosti i Strejhorn skale religioznosti

	spiritualnost merena tekstovima	izmenjena Klonidžerova skala	izmenjena Piedmontova skala	Strejhorn skala religioznosti
spiritualnost merena tekstovima	1	.509 ($p < .01$)	.326 ($p < .05$)	-.193 (n. z.)
izmenjena Klonidžerova skala		1	.377 ($p < .01$)	-.189 (n. z.)
izmenjena Piedmontova skala			1	-.200 (n. z.)
Strejhorn skala religioznosti				1

Iz matrice interkorelacija (tabela 9) vidljivo je da sva tri instrumenta koji mere spiritualnost međusobno značajno koreliraju, a da nijedan od njih ne korelira značajno sa skorom na skali religioznosti.

DISKUSIJA STUDIJE II

Kao i na uzorku studenata psihologije, i kod ispitivanih srednjoškolaca ne javlja se povezanost različitih varijabli koje mere spiritualnost s jedne strane, sa religioznošću sa druge. Rezultati na Klonindžerovoj i Piedmontovoj skali spiritualnosti, *nakon što se iz ajtema isključe interpretacije spiritualnih doživljaja*, nisu povezani sa stepenom ispoljavanja religioznosti, kao ni odgovori koje ispitanici srednjoškolskog uzrasta daju nakon čitanja tekstova koji opisuju spiritualne doživljaje u vezi sa kosmosom, prirodom, precima, muzikom i pozorištem.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Osnovni nalaz istraživanja jeste da *postoje* definišući elementi spiritualnosti koji nisu povezani sa religijskim uverenjima. Ovi elementi se tiču različitih aspekata doživljaja povezanosti sa svetom: prisustva pozitivnih i negativnih emocija, kognitivne jasnoće, osećaja stapanja sa različitim kompleksnim sistemima (čovečanstvom, kosmosom, prirodom, precima, muzikom, pozorišnim komadom). Verovatno je da se religije širom sveta oslanjaju na spiritualne doživljaje i crpu sadržaje iz njih, ali sami doživljaji su, sudeći po našem istraživanju potpuno nezavisni od religijskog opredeljenja – sekularni su fenomen. Ateisti i religiozni se dakle *ne razlikuju* po pitanju prisustvu spiritualnih doživljaja, već samo po načinu na koji ih ~~tumače~~ tumače, ali ipak biti oprezan u generalizaciji ovih nalaza. Moguće da ispitanici u uzorku u ova dva istraživanja – a posebno studenti psihologije - mogu da naprave nešto finiju diferencijaciju između afekta i tumačenja afekta nego što bi to činili njihovi vršnjaci iz drugih struka, ili grupe ispitanika istog uzrasta ali nešto nižih prosečnih intelektualnih kapaciteta. Budući da više od polovine uzorka srednjoškolaca čine učenici sa seminara iz informatike i elektronike, verovatno je da struka nije definišući faktor unutar ovog uzrasnog stratuma, ali ovi nalazi nisu dovoljan dokaz da bi se isti podaci dobili i unutar grupa starijih ispitanika, već je to potrebno proveriti u narednim istraživanjima.

Interesantno pitanje koje se ovde nameće je poreklo razlika u prisustvu spiritualnih doživljaja. Kod religioznosti, poznato je da broj vernika opada sa stepenom obrazovanja. Podaci dobijeni u ovom istraživanju ukazuju na to da ne treba očekivati razliku u ispoljavanju spiritualnih doživljaja unutar obrazovnih grupa, makar kada se uzmu u obzir srednjoškolci i fakultetski obrazovani ljudi. Iz istog razloga, vrlo je verovatno da razlike u inteligenciji ne bi mogle da objasne veliki deo varijanse u spiritualnim doživljajima. Postoje međutim indikacije da bi prisustvo i intenzitet tih doživljaja mogli biti povezani sa nervnom aktivnošću u temporalnom lobusu, odnosno u amigdali (Ramachandran i Blakeslee, 1999). Ukoliko je to tačno, deo varijanse u spiritualnim doživljajima bi mogao biti

objašnjen razlikama u prisustvu crta ličnosti koje mere emocionalno funkcionisanje. Ovo je nalaz koji bi trebalo utvrditi narednim istraživanjima.

ZAKLJUČAK

Podaci dobijeni u ovom istraživanju nas navode da se zapitamo u kojoj meri su spiritualnost i religioznost «prirodno» povezani fenomeni. Rezultati nedvosmisleno govore ne samo da je moguće imati bogat spiritualni život bez verovanja u više sile, već i da takvo stanje stvari nije retkost. Štaviše, spiritualnost bi se mogla opisati kao sekularni fenomen, koji je vrlo verovatno univerzalan. A ukoliko je univerzalan, možemo se dalje pitati kako je došlo do njegove evolucije, odnosno koja mu je instrumentalna svrha bila u procesu prirodne selekcije. Ovakav osvrt na fenomen spiritualnosti je svakako dramatično drugačiji od objašnjenja da je prisustvo tog doživljaja rezultat božijeg blagoslova, što je objašnjenje koje ne samo da zatvara vrata daljim naučnim razmatranjima, već stvara i izgovor za potencijalnu diskriminaciju. Da bi se moglo govoriti o evoluciji spiritualnosti, potrebno je lokalizovati bazične domene funkcionisanja sa kojima je ona povezana (da li je to, kao što pretpostavljamo, više emocionalno funkcionisanje, ili možda sposobnost rezonovanja, neke standardne crte ličnosti, podložnost sugestiji itd.) i utvrditi rasprostranjenost i variranje prisustva spiritualnih doživljaja kod ljudi. Nakon toga, potrebno je utvrditi i udeo varijanse u spiritualnim doživljajima koji se može pripisati sredinskim odnosno genetskim faktorima, jer se samo psihičke pojave koje imaju nisku heritabilnost (odnosno udeo genetske varijanse) smatraju evolutivnim adaptacijama.

LITERATURA

- Allport, G. W. & Ross, J. W. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 5(1), 432-443.
- Brun, R. (2005). Transcendentalism or Empirism? A Discussion of a Problem Raised in E. O. Wilson's Book 'Consilience'. *Zygon*, 40(3), 769-777.
- Clark, R. (2004). Religiousness, Spirituality and IQ: Are They Linked? *Explorations: An Undergraduate Research Journal*, 1(1), 35-46.
- Cloninger, C. R., Przybeck, T. R., Svrakic, D. M. & Wetzel, R. D. (1999). The temperament and Character Inventory-revisited (for evaluation purpose only). St. Louis, Washington University School of Medicine.
- Dollahite, D. C., (1998). Fathering, Faith, and Spirituality. *Journal of Men's Studies*. 7(1), 3-15.
- Emmons, R. A. (1999). Religion in the Psychology of Personality: An Introduction. *Journal of Personality*, 67(6), 873-888.

- Helminiak, D. (2006). The Role of Spirituality in Formulating a Theory of the Psychology of Religion. *Zygon*, 41(1), 197-224.
- Hill, P. C. & Hood, R. W. (1999). Affect, Religion, and Unconscious Processes. *Journal of Personality*, 67(6), 1015-1046.
- Hill P. C., Pargament K. I., Hood R. W. Jr, McCullough M. E., Swyers J. P., Larson D. B. & Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing religion and spirituality: points of commonality, points of departure. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 30(1), 51-77.
- James, W. (1971). *The Varieties of Religious Experience*. London, The Fontana Library of Theology and Philosophy.
- Kirk, K. M, Eaves L. J. & Martin N. G. (1999). Self-transcendence as a measure of spirituality in a sample of older Australian twins. *Twin Research*, 2(2), 81-87.
- MacDonald, D. A. (1999). Spirituality: Description, Measurement, and Relation to the Five Factor Model of Personality. *Journal of Personality*, 67(6), 153-197.
- Piedmont, R. L. (1999). Does Spirituality Represent the Sixth Factor of Personality? *Journal of Personality*, 67(6), 985-1013.
- Ramachandran, V. S. & Blakeslee, S. (1999). *Phantoms in the Brain*. London, Fourth Estate.
- Strayhorn, J. M., Weidman, C. S. & Larson, D. (1990). A Measure of Religiousness, and Its Relation to Parent and Child Mental Health Variables. *Journal of Community Psychology*, 18(1), 34-43.
- Zinnbauer B. J, Pargament K. I. & Scott A. B. (1999). The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects. *Journal of personality*, 67(6), 890-919.

ABSTRACT

**RELATIONSHIP BETWEEN SECULARLY DEFINED SPIRITUAL EXPERIENCES
AND TWO DIFFERENT MEASURES OF RELIGIOUSNESS**

Ana Todorović and Goran Knežević

Department of Psychology, University of Belgrade

Numerous authors agree on the existence of a positive correlation between spiritual experiences and religious beliefs. The strength of this relationship, however, is amplified by the method of construction of scales measuring spirituality. Items in these scales typically consist of both descriptions of spiritual experiences, and accounts of those experiences as originating by way of the supernatural. In this article, we have created instruments measuring spirituality without including interpretations of spiritual experiences, as well as modifying two most commonly used scales, Piedmont's Spiritual Transcendence Scale and Cloninger's Self-Transcendence Scale, so that they also consisted exclusively of descriptions of spiritual experiences with no interpretations added. None of such conceived measures correlate with the two different measures of religiousness in our study – neither with religious beliefs, nor with religious practice.

Key words: spirituality, religious beliefs, transcendence scale

RAD PRIMLJEN: 23.10.2006.